

Paul Wexler The Non-Jewish Origins of the**Sephardic Jews** (סדרת SUNY באנתרופולוגיה ולימודי יהדות).

Albany, N.Y.: State University of New York Press. 1996. xviii+321 pages.

פול וקסלר הינו בלשן המתמחה בשפות יהודיות, כגון ערבית-יהודית, לדינו וידיש. בשנים האחרונות הוא עוסק בנתונים בלשניים לצורך שחזור היסטורי, במיוחד בסוגיית המוצא האתני של יהודי אשכנז. בחיבור קודם טען וקסלר כי מוצא זה הוא מסוף העת העתיקה, ואינו יהודי בעיקרו. בעבודתו הנוכחית מרחיב וקסלר את התיזה הזו אל עבר יהודי ספרד. הוא טוען כי מקור הספרדים הוא הברברים שהיגרו מצפון אפריקה לספרד לאחר הכיבוש האיסלמי במאה השמינית. ובהתאם לכך, הוא טוען, המרכיב היהודי הארץ-ישראלי העתיק ביהדות ספרד הוא מועט. הטיעון של המחבר מסתמך על עושר של נתונים בלשניים. הוא מדגיש שלאורך רוב האלף הראשון של הקיום היהודי באירופה, יש רק עדות מועטה לדבקות של יהודים בלשונות המקוריות, עברית וארמית, ואך מעט לימוד תורה יצירתי. רק במפנה האלף החלו לימוד התורה והיצירה העברית לפרוח בקרב יהודי אירופה. יתר על-כן, המחבר מראה כי אוצר המילים הדתי בלשון הערבית-היהודית בספרד כולל רק מינוח עברי דל מאוד; במקום זאת, היו שגורים מונחים ערביים-איסלמיים, שהערו בהם תוכן יהודי בשלב מאוחר ונקודה נוספת מעלה המחבר: ניתוח בלשני של הלשון הערבית-היהודית בספרד חושף שרידים רבים של מנהגים ברבריים מצפון-אפריקה. המחבר מפרש נתונים אלה, והרבה יותר, במסגרת התיזה שיהודים הינם בעיקר צאצאיהם של לא-יהודים. החל במאה האחת-עשרה נעשה השימוש בעברית שכיח יותר בין יהודי התפוצות, ולמדנות יהודית החלה פורחת. וקסלר מציע לראות התפתחויות אלה כ"תהליכי התייחודות", שהיו תגובה על העוינות המחמירה של מוסלמים ונוצרים כלפי יהודים מתחילת האלף השני. על-פי שיטתו, אז החלו יהודים לטפח את ייחודם, ולתלות במקורות יהודיים קלאסיים מנהגים לא-יהודיים שנשא מעברם הקדם-יהודי.

הטיעון של וקסלר מסקרן ומפרה בכיוונים רבים. לדוגמה: אם הטיעון נכון, לשונות יהודי ספרד צריכות להוות מאגר מידע של הלשון והתרבות של הברברים הקדומים. וכן, לטענת המחבר, לשונות היהודים הספרדיים שמרו על מרכיב אקוטי: הלטינית, שהיתה בשימוש נוצרים בצפון-אפריקה לפני הכיבוש האיסלמי. אם-כן, לימודים לטיניים צריכים להתייחס ברצינות לחקר הלשון הערבית-היהודית שנהגה בספרד.

הספר הפרובוקטיבי והמעניין הזה יעורר תגובות סותרות, במיוחד בקרב המעורים בקונפליקט הנוכחי סביב ישראל והציונות. הוא יערב לחיכם של אויבי הציונות, שכן ניתן לקרוא אותו כתמיכה בטיעון השולל לאומיות יהודית. יהודים מסורתיים, לעומת זאת, יודעו מן ההתקפה על התפיסה המקובלת בשאלת המוצא היהודי. על בלשנים איני יכול לדבר, אבל הספר מרשים מי שאינו בלשן בידענות מקיפה כזו, שראוי שבלשנים יתייחסו אליו. קראתי את הספר כאנתרופולוג תרבותי, ודומני שמדעני חברה (כולל רוב ההיסטוריונים) לא יתרגשו כל כך. גישת המחבר היא פוזיטיביסטית. הוא מייחס חשיבות

לעובדות באשר למוצא הגזעי של יהודים, ומתעלם ממשמעויות תרבותיות שהאנשים ייחסו או לא ייחסו לעובדות שהוא חושף. המחבר סובר כי העובדות הגזעיות משמעויות מבחינה היסטורית, ואין הוא מתעניין בשאלה אם האנשים שהוא עוסק בהם היו בעצמם מודעים להן. גם אין הוא בוחן את התפיסה שהאנשים טיפחו לגבי עצמם. התפיסות האלה וניתוחן הם העיקר לצורך תובנה אנתרופולוגית, כי ייתכן שהעובדות שהמחבר מייחס להן חשיבות הינן כאלה רק בדמיונו, אך לא בדמיונם ולא במציאות חיהם של האנשים הנחקרים.

אחת התובנות החשובות של האנתרופולוגיה התרבותית המודרנית היא בתחום חקר השארות. מקובלת כיום התפיסה כי שארות נבנית ומקבלת ביטוי אידיאולוגי באמצעות הבניות חברתיות, כגון גנאלוגיות, דימוי קשרי-דם, אימוץ ושלילת זכות ירושה. הבניות אלה אינן משקפות מציאות פוזיטיבית פשוטה, אלא מצבים ותנאים חברתיים-תרבותיים מורכבים. רק כאשר גנאלוגיות אינן חשובות לאנשים, ניתן להניח כי הן מהימנות, אולם כאשר גנאלוגיה חשובה לאנשים כדי לזכרה ולטפחה, מסתבר שהיא טופללה ואולי אף זוייפה במודע. גם במקרה הספרדי שלפנינו מתקבל על הדעת שהטענה בדבר המוצא היא הבניה חברתית, להבדיל ממוצא אתני עובדתי. אכן, עובדת המורכבות של מקורות המוצא היהודיים גלויה לכל. כיצד להסביר את החזות הסלבת של ישראלים כה רבים ממוצא מזרח אירופי, התווים הדקים של יוצאי תימן, העור הכהה של יהודי דרום הודו, גון העור הפחות כהה של יהודי מרוקו וכולי? אין ספק שחל תהליך של התמזגות גזעית בין כל הקהילות היהודיות והאוכלוסיות הסובבות אותן. במהלך האלף הראשון לספירה חיו יהודי התפוצות בעולם דתי נזיל ופתוח באופן יחסי. בתקופה מסוימת אף היתה היהדות דת מתפשטת ומגירתית מתחרה בנצרות הקדומה. נוסף על כך, לאורך כל האלף רכשו יהודים אמידים עבדים, כמקבליהם הלא-יהודיים, וההלכה תובעת למול עבדים ולמנוע אותם מלקיים את דתם המקורית. ניתן להניח שעם השנים התגיירו עבדים אלה והתערבו עם יהודים. נזילות דתית התמידה עד להקשחת המחיצות הדתיות בימי הביניים בין האיסלם, היהדות, הנצרות והדתות הפגניות. הפגנים האחרונים התנצרו באירופה רק במאה השתים-עשרה. גנטיקאים המשתמשים בשיטות חדשניות חושפים לאחרונה בקרב היהודים תכונות אנדרוגניות סמויות, שאפשר לייחסן לתנאי האנדוגמיה שנכפו במהלך האלף השני לספירה, בתקופת הסגירות הדתית. הטיעון הבסיסי של וקסלר מקובל איפוא, אולם בניגוד להכרזותיו הנשנות, אינו חדש לגמרי.

לשם הבנת פעולות של אנשים הקשורות למוצאם, אנו נדרשים למידע מסוג שהספר הזה אינו מספק. במקרה של יהודי ספרד יש מיתוסי-מקור מקומיים. מיתוס אחד מציין את שבט יהודה האציל כמקור היהודים הספרדיים; מיתוס אחר קושר בין תחילת הלמדנות הספרדית לבין חכמים פליטי בבל (אגדת "ארבעה השבויים"). על חוקר התרבות לבחון את ההסתעפויות החברתיות והתרבותיות של אמונות אלה. כיצד הן מניעות אנשים לבחור בין חלופות? בחינה בדרך זו של סוגיית המוצא האתני הינה בעלת פוטנציאל להבנת חיי אנשים. אבל בספר שלפנינו, במידה שחומרים תרבותיים כאלה נידונים, הם משמשים רק בטיעון פוזיטיביסטי. הטיפול של המחבר במיתוסי-מקור של יהודי התפוצות הוא דוגמה לכך: רוב המיתוסים האלה טוענים שמקורן של קהילות הוא קדום ביותר, ומגיע עד חורבן הבית השני ואף לחורבן הבית הראשון. (הטענה למקור הקדום ביותר, לימי דוד המלך, באה מיהדות דרום תוניסיה.) בסתירה לתובנה אנתרופולוגית מקובלת,

וקסלר מציע שמיתוסי־מקור משקפים את המציאות העתיקה הממשית של קהילות של לא־יהודים שהתגיירו. כך המיתוסים מוצגים כסימוכין ואישוש לטיעון של הספר (ע' 34). דוגמה נוספת לפרשנות פוזיטיביסטית הינה דיון המחבר בשמות פרטיים. מצויים הבדלים לשוניים בין שמות יהודיים לנשים ולגברים. שמות זכרים רבים יותר מקורם בעברית תנ"כית (ובפרט שמות של אבות האומה, נביאים ומלכים), ושמות נקבות רבות יותר מקורם בשפות יהודיות מקומיות, והם מביעים תכונות ארציות (כגון יופי, שמחה, מזל, טוב־לב וכולי). המחבר מפרש את ההבדלים האלה כשיקוף של מציאות פוזיטיבית: היו אולי נשים רבות יותר מגברים בקרב המתגיירים (ייתכן, סבור המחבר, משום שהדרישה למילה הרתיצה גברים). בעקבות זאת, שמות עבריים מקוריים נהגו פחות בקרב נשים (ע' 51). ניתוח תרבותי היה מציע פרשנות פחות השערתי: ניתן לייחס את השונות בשמות גברים ונשים להבדלי מגדר ומיצב אוניוורסליים כמעט (שמות גברים נלקחים מהתרבות הגבוהה היוקרתית, ואילו שמות נשים מהספירה הביתית הצנועה והשפלה).

נחוץ גם להעיר על הספר מהיבט היסטורי. אין בו התייחסות נאותה לשני מרכיבים מרכזיים בחיי היהודים במאות הראשונות לכיבוש האיסלמי. האחד הוא העובדה שהתרבות הערבית באותה תקופה היתה בשיא פריחתה ויוקרתה. אפילו נוצרים מצפון אירופה גילו עניין בתרבות הערבית, וכתבים ערביים הופצו בתרגום לטיני. בהקשר זה יש לראות את המעורבות העמוקה של יהודי ספרד בתרבות האיסלמית כמצב רלוונטי לענייני מיצב ומעמד. ייתכן שאין כל קשר בין מעורבות זו לבין מוצא אתני, כי ניתן לצפות שאנשים במצב של שוליות דתית וחברתית – כיהודים, בדרך־כלל – יגלו נטייה להתחבר לתרבויות ולמעמדות לפי תועלתם החומרית והפוליטית.

עניין היסטורי אחר שנעלם כמעט מן החיבור הוא שבמהלך המאות הראשונות לשלטון האיסלם ועד סוף האלף, היה הארגון הפוליטי והדתי של יהדות התפוצות שונה מאוד מזה שבימי־הביניים המאוחרים. בתקופת הכליפות הערבית פעלה בבבל סמכות יהודית מרכזית – מוסד הגאונות, שניסתה לשלוט בקהילות הגולה. הגאונים קיבלו תמיכה כספית מהקהילות, ושלחו לשם הנחיות דתיות ופוליטיות. הם ניסו אף למנות ראשי קהילות מקומיות. לפחות להלכה, ולעיתים גם למעשה, היתה ליהודי התפוצות הנהגה מרוחקת ומכובדת להיסמך עליה. את החולשה התרבותית של קהילות התפוצות עד סוף האלף יש לייחס אס־כן, לפחות באופן חלקי, למצב זה, ולא למוצא לא־יהודי גרידא. לקראת סוף האלף נחלשה הסמכות הבבלית, ובמקביל החלו תרבויות יהודיות מקומיות לשגשג. היסטוריונים, ובפרט יצחק בער, טענו לקשר בין ההתפתחויות האלה. ההסתמכות העצמית של הקהילות והפריחה התורנית באלף השני צמחו בתוקף הנסיבות. טיעון זה סביר כמו תיזת תהליכי ההתייחדות של וקסלר; ויותר מזה, הוא תואם טוב יותר את הנתונים הכרונולוגיים.

אסכם בציטוט מקור מהמאה השתי־עשרה: מכתב אישי מלבב מאת גדול ההלכה של ימי־הביניים, הרמב"ם, אל מתייגר בפרובנס שבצרפת. זה האחרון ביקש הדרכה בסוגיה של נוסחי תפילה: האם הוא יכול להתפלל תפילות מקובלות הכוללות את הנוסח "אלוהי אבותינו"? שהרי אין הוא צאצא לאבות האומה. הרמב"ם ענה לו:

...יש לך לומר הכל כתקנם... ועיקר הדבר שאברהם אבינו הוא שלמד כל העם והשכילים, והודיעם דת האמת... לפיכך, כל מי שיתגייר עד סוף כל הדורות... תלמידו של אברהם אבינו ע"ה, ובני ביתו הם כולם.

פסיקה זו מגלה את העמדה הרבנית הקלסית בנושא המוצא האתני: מודעות למוצא, אך חוסר עניין בכך. כמו־כן, דברי הרמב"ם מאששים את התובנה האנתרופולוגית בענייני שארות לנושא הנידון: גיור הינו הבניה חברתית המאפשרת לקלוט חברים חדשים למסגרת השארות היהודית. הרמב"ם מציג באופן מפורש את ההצדקה הרבנית לקליטה של גרים, אך בשל הבניה זו, שאלת המוצא האתני מאבדת מחשיבותה לגבי אנשים כרמב"ם ובני תרבות רבנית בכלל. בעקבות זאת, השאלה מאבדת מחשיבותה גם אצל חוקרי התרבות של האנשים האלה.

שלמה דשן

אוניברסיטת תל־אביב